

Дмитро Кіосак

ORCID- 0000-0002-3349-4989

к.і.н., доц.;

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна, dkiosak@ukr.net)

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ РАННЬО-ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ МОГИЛЬНА ІІІ

Анотація. В роботі наводяться нові дані до дискусійних питань природи культурного шару на одному з найбільших ранньотрипільських поселень України – Могильна ІІІ (Гайворонський район Кіровоградської області). Стратиграфічний шурф прорізав берег яру, який обмежує пам'ятку з півночі. Простежено послідовність відкладів та зафіксовано, що пік кількості знахідок міститься в сірому підґрунті на глибинах -50-80 см від поверхні. Невелика, але виразна колекція, вперше частково зібрана в чітких стратиграфічних умовах, вказує на ймовірно пізнішу позицію Могильної ІІІ в межах хронологічного горизонту А3/4 раннього Трипільля Центральної України за періодизацією Н. Б. Бурдо.

Ключові слова. Енеоліт, Трипільля, стратиграфія, культурний шар, поселення.

Dmytro Kiosak

ORCID- 0000-0002-3349-4989

candidate historical sciences, docent;

I. I. Mechnikov Odessa National University
(Odessa, Ukraine, dkiosak@ukr.net)

TOWARDS CHARACTERSTIC OF THE CULTURAL LAYER OF THE EARLY TRYPILLIAN SITE MOHYL'NA III

Summary. The paper presents new data that could shed a light on the long-debated issues of the cultural layer of one of the largest

Early Trypillian settlements in Ukraine, namely Mohyl'na III (Gaivoron district Kirovograd region). Author interprets recently obtained results on the stratigraphy and vertical distribution of finds in order to suggest the relative position and to estimate degree of destruction of the cultural layer of Mohyl'na III. The idea is that the only way to get some information about the site is to excavate it.

Stratigraphical test-trench revealed a sequence with archaeological finds within. It was put on the shore of the gully that limits the northern part of the site. Test-trench over 120 cm deep revealed a typical chernozem soil structure on the yellow loess-like loam as a bottom of the excavation. The cultural layer seems to be very disturbed by slope processes and bioturbation; however it is detectable at the depth of 50-80 cm below the surface in the grey subsoil. Such a position is typical for Early Trypillian settlements of Central Ukraine.

Vertical distribution of finds is not homogeneous. There are pronounced maxima at the depth of 50-80 cm and at the bottom of the test-trench (100-120 cm). Maybe this lower maximum of finds corresponds to "drop layer" of finds that lost their original position due to bioturbation. For the latter, compact sterile loam probably served as a kind of barrier. The upper maximum, particularly rich in bones, can in fact represent the rests of original habitation's surface. The primary deposition of archaeological rests probably took place on this surface and later by soil formation, slope processes and bioturbation the archaeological finds were moved into "suspended" position and the cultural layer lost its original thinness instead rather transforming into 30-40 cm thick soil horizon.

The "suspended" cultural layers are typical for steppe Paleolithic sites but are rarely described for early farmers' settlements. In the latter case, the nature and distribution of cultural layer between features (buildings and pits) are almost unknown while some important activities of ancient people obviously took place out of their houses and were not reflected in their garbage collections (pits).

Thus, the cultural layer of Early Trypillian site Mohyl'na III appeared to be well-saturated at least in some locations, however somewhat damaged by bioturbation and slope processes.

Key words. *Chalcolithic, Trypillia, stratigraphy, cultural layer, settlements.*

Постановка проблеми. Могильна III (Гайворонський район Кіровоградської області) – одне з найбільших поселень раннього Трипільля в Україні. Воно було відкрите М.С. Гасюком в 1950-1951 рр. (Гасюк, 1954) та, разом з групою сусідніх пунктів, стало важливою складовою фундаментальної періодизації розвитку Трипільля Т.С. Пассек (Пассек, 1961). Детальні розвідки з геомагнітною зйомкою на пам'ятці було проведено М.Ю. Відейко в 1987 та 1993 рр. (Бурдо, 1997). Останнім часом, підйомний матеріал на пам'ятці збирають краєзнавці О.С. Пересунчак та В. Панасюк (Пересунчак, 2012; Пересунчак, Бурдо, 2015; Пересунчак, 2018). Проте, стаціонарно Могильна III не вивчалась, тому інформація про неї недостатня. Зокрема, відомості про стратиграфію обмежуються згадкою залягання культурного шару на глибині біля 1 метру (Пассек, 1961). Просторова структура поселень ранніх землеробів останнім часом зазнає поглибленого вивчення з застосуванням сучасних природничих методів (Hansen и др., 2012; Charman и др., 2014; Müller и др., 2016; Müller, Rassmann, 2016), проте ранньотрипільські поселення лишаються мало вивченими на тлі поселень-гігантів розвиненого Трипільля (Saile и др., 2016).

Мета цієї роботи – з'ясувати особливості стратиграфії Могильної III в світлі невеликих нових розвідкових робіт 2017 року.

Матеріали та методи. Пам'ятка розташовується в 1 км на південний схід від південних хат с. Могильне та в 300 м від північних хат с. Жакчик, на лівому (східному) березі безіменної притоки р. Могілянки (Рис. 1а). Площа пам'ятки з півночі обмежена глибоким яром, з заходу – ставком на притоці, з півдня – розораним яром, який впадає до безіменної притоки. На схід артефакти зустрічаються на поверхні досить далеко на плато – щонайменше на 50 м вище від нерозораного верхів'я північного яру, а окремі речі – і на 150 м вглиб плато. Відповідно, площу зборів можна оцінювати в 650x275 м, що знову таки повертає нас до первинної оцінки площі Могильної III – біля 20 га, можливо і до 25 га (якщо враховувати крайні точки знахідок за GPS).

Поверхня поселення сильно пошкоджена грабіжницькими розкопками. Місцеві мешканці розповідають, що грабіжники викопують цілі площадки і нараховують таких зруйнованих площадок

щонайменше 15. Сліди від їх активності фіксуються на поверхні пам'ятки як розораний жовтий викид поруч з розтягнутою плугом купою великих та дрібних шматків обмазки.

Навпроти одного такого скупчення на ріллі, на задернованому краю поля було вирішено розбити зачистку 2x2 м в пошуках краю зруйнованої грабіжниками площадки (Рис. 1б).

Безпосередньо в орному шарі залягав ґрунт насичений шматками обмазки. Під ним кількість дрібних лусочок обмазки стала значно меншою. Отже, площадка залягала вище за схилом і до зачистки потрапили тільки рештки її руйнування, переміщені вниз за схилом змивом та оранкою. Відповідно, було вирішено заглибити зачистку далі і докопати її як стратиграфічний шурф – шурф 1.

В шурфі простежено наступну послідовність шарів (опис за його південною стінкою, Рис. 1б -

1. Темно-сірий, майже чорний ґрунт – чорнозем А, глибоко ораний. Контакт з нижчим шаром – чіткий, виразний.

2. сіро-коричнєве щільне підґрунтя з чорними ходами коріння рослин та черви, світлішає донизу.

3. сіро-жовтий мішаний шар, пробитий численними кротовинами, контакт з 2 дуже плавний.

4. материк – жовтий тяжкий суглинок (майже глина) з білими та жовтими включеннями.

Археологічні матеріали зустрічалися фактично в усій товщі відкладів. Верхні 20-30 см містили безліч дрібних червоних цяток – крихт обмазки. На рівні -20-55 см від умовного нуля шурфу 1 (32-38 см нижче поверхні) залягала переважна більшість знахідок – кісток тварин та черепків кераміки.

Всього збори (і з шурфу, і з поверхні) нараховують 112 фрагментів посуду, 54 кістки тварин, 102 розщеплених кремені.

Кременевий інвентар представлено 1 фрагментом відбійнику з характерною “зірчастою” поверхнею, 1 аморфним нуклеусом для відщепів, 34 відщепами, 4 уламками, 31 фрагментами пластин та пластинок, 6 технічними сколами (серед них – скол оновлення площадки нуклеусу та крайові пластинки), 25 знаряддями праці. Останні представлено долотовидним знаряддям, косотронковою пластиною, боковим скребком на пластині, підокруглим

скребком, 12 скребками на відщепях, прямим скреблом на пластині, перфоратором на пластині, фрагментом пластини з напівкрутою конвергентною ретушшю по обом бокам, 3 проколками на кутах відщепів, пластиною з притупленою арковидною спинкою, ретушованими сколами.

Керамічна колекція яскрава та виразна. Переважає посуд з верхніми жовтогарячих та червоних відтінків, якісного обпалу, з домішкою шамоту чи дрібною мінеральною домішкою. Його здебільшого орнаментовано заглибленим орнаментом (Рис 2: 5-6, 8-9). Присутній і тонко-стінний посуд з канельованою поверхнею, часто з окремими низками штампу на додачу (Рис. 2: 1). Кухонний посуд – товстостінний, прикрашений нігтьовими відбитками та вдавленнями, наліпами, іноді, проколотими наліпами (Рис. 2: 3-4). Тонкостінний посуд, доброго обпалу та з відмученої глини буває і зовсім неорнаментований (Рис. 2: 2). Форми посуду переважно не реконструюються через значну фрагментацію матеріалу.

Пластика представлена трьома уламками нижніх частин антропоморфних статуеток (Рис. 3, п/н 233-235 - двома неорнаментованими стегновими частинами та нерозділеними ногами від статуетки з асиметричним декором з насічок. Три насічки – на лівій “нозі”, одна – на правій. Атрибуція уламку нерозділених ніг до типу неможлива.

Нетипова статуетка походить з шурфу. Вона зображає людину (найімовірніше, все-таки жінку, судячи з стеатопігічних стегон), яка сидить (ноги та тулуб перетинаються під кутом біля 90 градусів). Голову зображено циліндричним виступом. Риси обличчя немодельовано, тільки ніс передано защипом. Одна з рук зігнута у лікті лежить на колінах. Спина та потилиця дуже пласкі. Стегна опуклі, їх збільшено та розділено прокресленим жолобком (Рис. 3, п/н 15).

Аналіз та обговорення

Отже, стратиграфічний шурф було закладено на периферії пам'ятки, фактично на схилі до глибокого північного яру, неподалік від крайньої північної площадки одного з рядів жител. Незважаючи на таку дещо периферійну позицію шурф виявив послідовність шарів досить насичену археологічними знахідка-

ми. У південній стінці шурфа (паралельній берегу яра) чітко простежується типова ґрунтова структура чорнозему, з гумусованим шаром, потужним підґрунтям, перехідним карбонатним шаром та материком – жовтим важким суглинком. Більшість знахідок у непереміщеному стані залягали внизу сіро-брунатного підґрунтя. Така стратиграфічна позиція, нажаль, не надто інформативна щодо відносної хронології ранньотрипільського мешкання. Все ж таки, зазначимо, що вона характерна для багатьох трипільських поселень регіону (Збенович, 1989).

Таблиця 1

Розподіл знахідок у шурфі 1 за глибиною

Глибини від поверхні	Кераміка	Кістка	Кремій	Усього
0-20	7	2		9
20-40	9	6		15
40-55	11			11
55-78	5	23	6	34
78-100	6	6	2	14
100-125	6	13	1	20

Це спостереження можна деталізувати вивченням вертикального поширення знахідок з зафіксованою глибиною в шурфі (Табл. 1). Два піки кількості матеріалу приходяться на глибину 50-80 см від поверхні та на дно шурфу (100-120 см від поверхні). Наврядчи йдеться про двошаровість пам'ятки. Скоріш, нижній максимум відповідає горизонту перевідкладення артефактів на поверхню твердого жовтого суглинку в ході пересування його вниз за послідовністю внаслідок біотурбації. Первинна денна поверхня, ймовірно, відповідала горизонту -50-80 см від поверхні та була перетворена ґрунтоутворюючими процесами. Через останні, а також змив за схилом яру та діяльність землерийних тварин, культурний шар набув сучасного вигляду – розтягнутого за вертикаллю, «суспендованого» антропогенно-природного утворення 30-40 см товщиною.

«Зважені» культурні шари неодноразово описувалися для кам'яного віку регіону (Stanko, Kiosak, 2007; Stanko, Kiosak, 2010), а от на поселеннях ранніх землеробів переважну увагу

було приділено “комплексам” – переважно решткам будівель та ямам. Природа та поширення культурного шару між комплексами лишається практично невідомим. В той же час діяльність давніх людей не була обмежена виключно долівкою жител та збиранням сміття до ям. Якусь активність вони мали провадити і за стінами домівок. Деякі її аспекти (гончарні горни поміж будинками) були нещодавно виявлені завдяки геомагнітній зйомці. Інші ж лишаються мало вивченими. Так, рештки розщеплення кременю часто пов’язані скоріш з культурним шаром, ніж з житлами і, ймовірно, слід очікувати виявлення місць розщеплення під відкритим небом згодом з розширенням площі досліджень на поселеннях доби неоліту-енеоліту.

Висновки. Таким чином, описано стратиграфію пам’ятки, зібрано нові дані до питання про її площу. Виявлений матеріал доповнює вже опубліковані знахідки з Могильної III та зайвий раз вказує на її атрибуцію до Трипілля А3/4. Культурний шар Могильної III досить насичений археологічними рештками, хоча б в окремих місцях, проте достатньо сильно пошкоджений схиловими процесами та діяльністю землерийних тварин. Хоча основна загроза пам’ятці походить від сучасних «скарбошукачів», які знищують навіть окремі комплекси.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурдо, 1997 – Бурдо Н. Б. Ранньотрипільські пам’ятки між селами Могильна та Жакчик на Кіровоградщині // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. 1997. № 1. С. 67-71.
2. Гасюк, 1954 – Гасюк М. С. Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1954. Вып. 54. С. 173-175.
3. Збенович, 1989 – Збенович В. Г. *Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины*. К, 1989. 222 с.
4. Пассек, 1961 – Пассек Т. С. *Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья*. Москва, 1961. 228 с.

5. Пересунчак, 2018 – Пересунчак О. С. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка // І. В. Немченко (відп. ред.). *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. С. 408-413.
6. Пересунчак, Бурдо, 2015 – Пересунчак О. С., Бурдо Н. Б. Колекція пластики із ранньотрипільського поселення Могильна III // О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров (відп. ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця*. Львів, 2015. С. 357-366.
7. Chapman et al., 2014 – Chapman J., Videiko M. Y., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The second phase of the Trypillia mega-site methodological revolution: A new research agenda // *European Journal of Archaeology*. 2014. № 17(3). P. 369-406.
8. Hansen et al., 2012 – Hansen S., Toderas M., Reingruber A., Wunderlich J., Benecke N., Gatsov I., Marinova E., Muller M., Nachev C., Nedelcheva P., Nowacki D., Ropke A., Wahl J., Zauner S. Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2011 // *Eurasia Antiqua*. 2012. Vol. 18. P. 1-68.
9. Müller et al., 2016 – Müller J., Hofmann R., Brandtstätter L., Ohlrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? // J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York, 2016. P. 133-170.
10. Müller, Rassmann, 2016 – Müller J., Rassmann K. Introduction // J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York, 2016. P. 1-5.
11. Saile et al., 2016 – Saile T., Posselt M., Debiec M., Kiosak D., Tkachuk T. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le course du Dniestre et du Boug de Sud // C. Preoteasa and C.-D. Nicola (отв.

- ред.). *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. Proceedings of the International Colloquium "Cucuteni-130". 15-17 October, Piatra Neamt, Romania. In memoriam dr. G. Dumitroaia. Piatra-Neamt, 2016. P. 581-596.*
12. Stanko, Kiosak, 2007 – Stanko V. N., Kiosak D. The Mesolithic Settlement of the Lower Danube-Prut-Dniester-South Bug interfluvials: The Early Mesolithic Assemblages // *Atti Societa Preistoria e Protostoria, Friuli-Venezia-Giulia*. 2007. XVI. P. 13-28.
13. Stanko, Kiosak, 2010 – Stanko V. N., Kiosak D. The Late Mesolithic Settlement of South-Western Ukraine // *Atti Societa Preistoria e Protostoria, Friuli-Venezia-Giulia*. 2010. XVII. P. 24-100.

References

1. 1. Burdo, 1997 – Burdo N. B. Ranniotrypils'ki pamiatky mizh selamy Mohyl'na ta Zhakchyk na Kirovogradschyni [Early Trypillian sites between villages Mohyl'na and Zhakchik in the Kirovograd region] // *Archaeometria ta ohorona istoryko-kul'turnoji spadschyny*. 1997. N 1. S. 67-71.
2. 2. Hasiuk, 1954 – Hasiuk M. S. Razvedky rannetripolskikh poselenij u s. Mohilna [Surveys of Early Trypillian sites by vill. Mohyl'na] // *Kratkie soobschenia Instituta istorii material'noi kul'tury*. 1954. 54. S. 173-175.
3. 3. Zbenovich, 1989 – Zbenovich V. G. *Ranny etap Trypol'skoi kul'tury na territorii Ukrainy [Early stage of Trypillian culture in Ukraine]* Kyiv, 1989. 222 s.
4. 4. Passek, 1961 – Passek T. S. *Rannezemledel'cheskie (tripol'skie) plemena Podnestrovia [Early farmers (Trypillians) of the Dniester river valley]*. Moscow, 1961. 228 s.
5. 5. Peresunchak, 2018 – Peresunchak O. S. Novi pamiatky arheologii v baseini r. Mohylianka [New archaeological sites in Mohylianka river basin] // I. V. Nemchenko (ed.). *Staro-davne Prychornomoria*. Odessa, 2018. S. 408-413.

6. 6. Peresunchak, Burdo, 2015 – Peresunchak O. S., Burdo N. Kolektsia plastyky iz ranniotrypil's'kogo poseleattia Mohyl'na III [Collection of plastics from Early Trypillian site of Mohyl'na III] // O. Diachenko, F. Menotti, S. Ryzhov, K. Buniatian and S. Kadrow (eds.). *Kul'turnyi kompleks Cucuteni-Trypillia ta yogo susidy. Zbirka naukovykh prats' pamiati Volodymyra Krutsa*. Lviv, 2015. S. 357-366.
7. 7. Chapman et al., 2014 – Chapman J., Videiko M. Y., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The second phase of the Trypillia mega-site methodological revolution: A new research agenda // *European Journal of Archaeology*. 2014. № 17(3). P. 369-406.
8. 8. Hansen et al., 2012 – Hansen S., Toderas M., Reingruber A., Wunderlich J., Benecke N., Gatsov I., Marinova E., Muller M., Nachev C., Nedelcheva P., Nowacki D., Ropke A., Wahl J., Zauner S. Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2011 // *Eurasia Antiqua*. 2012. Vol. 18. P. 1-68.
9. 9. Müller et al., 2016 – Müller J., Hofmann R., Brandtstätter L., Ohlrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? // J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York, 2016. P. 133-170.
10. 10. Müller, Rassmann, 2016 – Müller J., Rassmann K. Introduction // J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York, 2016. P. 1-5.
11. 11. Saile et al., 2016 – Saile T., Posselt M., Debiec M., Kiosak D., Tkachuk T. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le course du Dniestre et du Boug de Sud // C. Preoteasa and C.-D. Nicola (отв. ред.). *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. Proceedings of the International Colloquium "Cucuteni-130". 15-17 October, Piatra Neamt,*

Romania. In memoriam dr. G. Dumitroaia. Piatra-Neamt, 2016. P. 581-596.

12. Stanko, Kiosak, 2007 – Stanko V. N., Kiosak D. The Mesolithic Settlement of the Lower Danube-Prut-Dniester-South Bug interfluvials: The Early Mesolithic Assemblages // *Atti Societa Preistoria e Protostoria, Friuli-Venezia-Giulia*. 2007. XVI. P. 13-28.
13. Stanko, Kiosak, 2010 – Stanko V. N., Kiosak D. The Late Mesolithic Settlement of South-Western Ukraine // *Atti Societa Preistoria e Protostoria, Friuli-Venezia-Giulia*. 2010. XVII. P. 24-100.

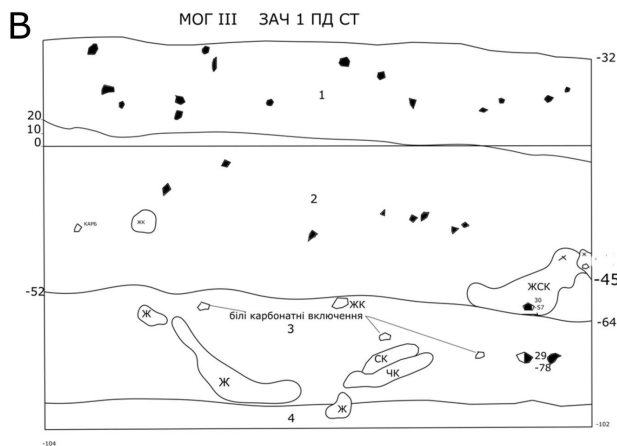
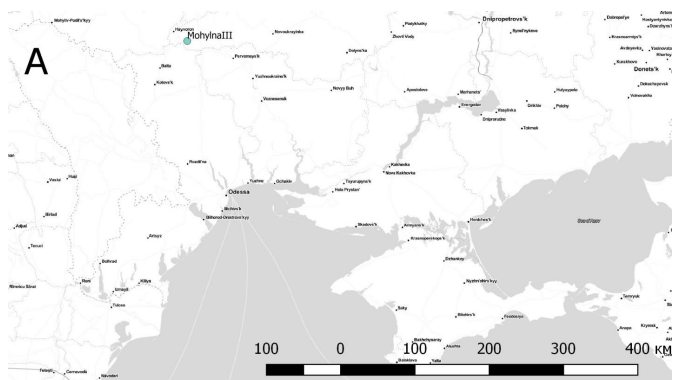

Рис. 1. А: Могиляна III на карті України. В: Шурф 1. Південна стінка. Опис шарів див. текст, ж – жовта кротовина, ск, чк – сіра та чорна кротовина.

Чорний контур – обмазка, прозорий – карбонати, смугастий – кістки.

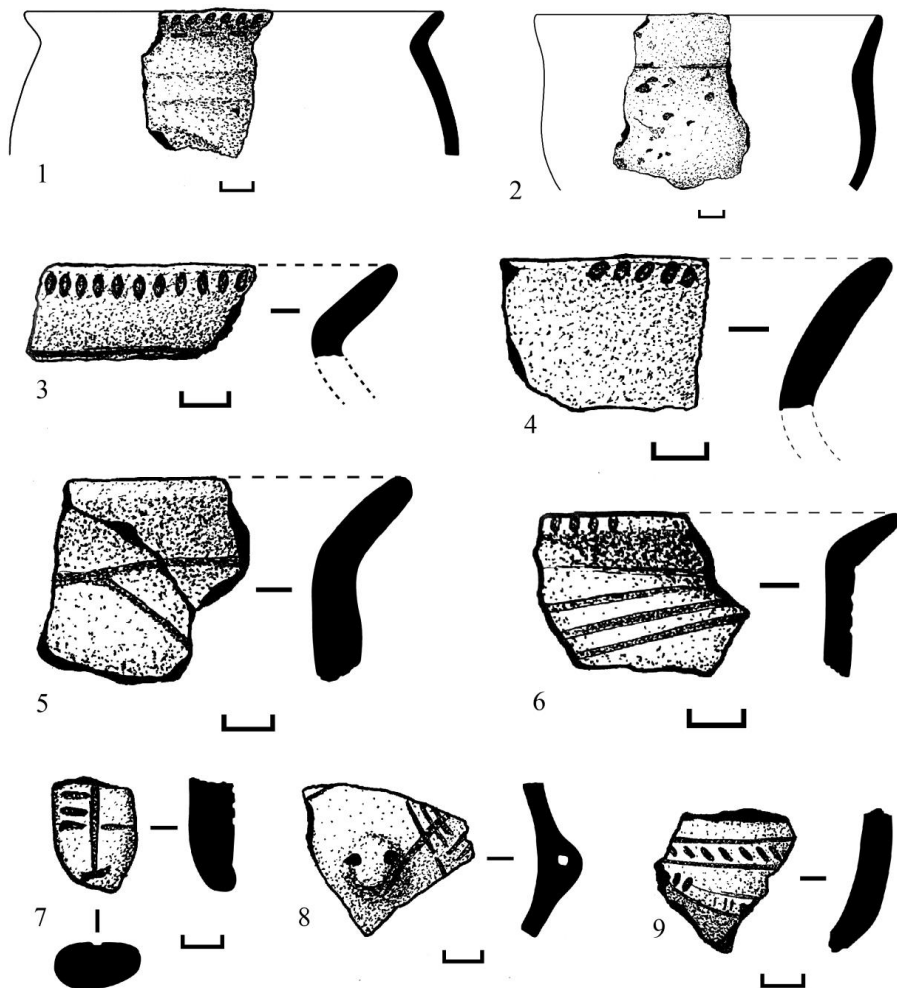

Рис. 2. Могильна III. Знахідки. Рисунок О. В. Демченко.

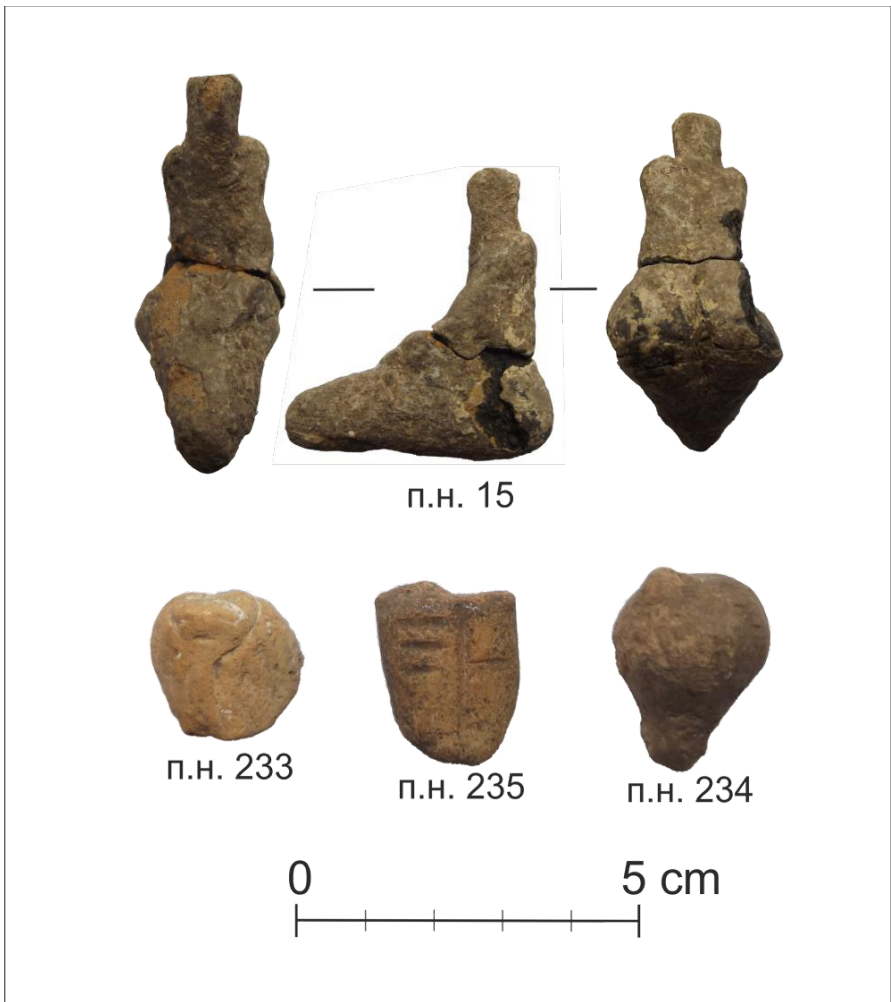

Рис. 3. Могильна III. Пластика.